L-Aħjar Rumanzi Maltin ta' qabel l-1950

David Aloisio

Dan l-aħħar, studju tal-BBC[1] dwar il-qari ta' elfejn persuna Ingliża wera li ħafna huma dawk li jistqarru li xi darba jew oħra qraw ix-xogħlijiet klassiċi (jew kanoniċi) ta' pajjiżhom – fil-verità jkunu qegħdin jibblaffjaw. Fost ir-raġunijiet għal din l-imġiba stramba hemm il-fatt li ħadd ma jrid joħroġ ta' mażetta waqt xi konverżazzjoni bi pretensjonijiet intellettwali. Aktarx li diversi Maltin isegwu lill-Ingliżi f'dan ir-rigward iżda wisq nibża' li hawn bosta Maltin li lanqas jibblaffjaw ma jistgħu – għax forsi lanqas qatt ma indenjaw ruħhom isiru jafu mqar it-titli tal-aqwa rumanzi u l-ismijiet tal-aqwa rumanziera Maltin.

Theodor Adorno, kritiku ewlieni fix-xena letterarja internazzjonali, huwa kawtel ħafna meta jiddiskuti "l-hekk imsejħa klassiċi." Meta xogħol letterarju jiġi meqjum bħala kitba monumentali jkun hemm periklu kbir li l-ġenerazzjoni tal-lum tittrattah sempliċiment bħala fossila kulturali jew "relikwa."[2] Għaldaqstant lista bħal din tista' tbattal ix-xogħol letterarju mill-apprezzament veru, li jiġi biss permezz tal-qari *mill-ġdid* tiegħu, u ġġibu qisu ljun li mis-savana Afrikana spiċċa f'gaġġa bit-tfal iħarsu lejh u jilagħqu l-ġelat. Proprju l-iskop ta' din il-lista huwa dak oppost. Bħal Harold Bloom, kritiku ta' fama mondjali li jibni l-opinjoni tiegħu fuq l-idea klassika tal-kanoniċità letterarja, il-qarrejja huma mħeġġa jaqraw dawn ir-rumanzi antiki sabiex ifittxu (u jsibu) l-gost estetiku u jaslu għal riflessjoni ġewwiena u privata. Fil-fatt, jitkellem fuq il-klassiċi fid-dawl tar-relazzjoni intima bejn il-qarrejja u l-kittieba li pproduċewhom.[3] L-għaxar rumanzi Maltin ta' hawn taħt intgħażlu, fost l-oħrajn, kemm minħabba

n-natura rappreżentattiva tagħhom, kif ukoll minħabba l-attenzjoni akkademika li ngħataw matul is-snin abbażi tal-valur letterarju tagħhom. Din il-lista tal-ġawhar letterarju hija biss suġġeriment u b'ebda mod ma hi xi lista awtorevoli jew uffiċjali. L-ordni li jinsabu fiha r-rumanzi hija kronoloġika.

1. *Ineż Farruġ* (1889)

Meqjus bħala l-ewwel rumanz letterarju bil-Malti, *Ineż Farruġ* ta' Anton Manwel Caruana jintroduċi t-tematika tat-tbatija tal-Maltin li bħala poplu maħkum ħassewhom oppressi f'pajjiżhom stess. Ineż, il-protagonista fittizja u rappreżentattiva tal-poplu, tisfa vittma ta' kumplott li ebda eroj, lanqas il-maħbub tagħha stess, ma jirnexxilu jeħlisha minnu. Fil-fatt *Ineż Farruġ* jitqies bħala "rumanz storiku tellief"[4] għax flok l-eroiżmu jittrażmetti biss l-idea li fil-Maltin taħt il-ħakma Spanjola nibtet ix-xewqa li, b'xi mod u xi darba, għad tinbidel il-qagħda soċjali tagħhom. Permezz ta' *Ineż Farruġ*, Caruana stabbilixxa ruħu bħala pijunier li ttanta jgħolli t-tematika u l-lingwa popolari għal-livell estetiku u joħloq rumanz miktub bil-Malti li jista' jkun "oġġett ta' ammirazzjoni."[5]

2. *Nazju Ellul* (1909)

Ġużè Muscat Azzopardi, missier il-letteratura Maltija, introduċa l-karattru tal-eroj epiku fix-xena letterarja lokali, l-aktar permezz ta' *Nazju Ellul*. Dan ir-rumanz storiku ħejja għalih b'narrattivi oħra li ttrattaw ukoll it-tema tal-eroj nazzjonali, ewlenin fosthom, *Toni Bajjada* (1878), Ċejlu Tonna (1886) u Ċensu Barbara (1893). Madankollu, dawn it-tliet xogħlijiet qosra kienu biss "abbozzi, disinji elementari, tal-personaġġ ewlieni fil-fantażija tal-awtur, Nazju Ellul li jwassal sal-grad aħħari l-mixja narrattiva kollha."[6] Muscat Azzopardi, l-awtur Romantiku "meqjus bħala mudell tal-Malti letterarju ta' żmienu,"[7] fittex li fiċ-ċentru tal-attenzjoni jitfa' lill-eroj Malti, ir-rappreżentant ta' poplu li skont it-twemmin Romantiku ħaqqu attenzjoni daqs jew aktar mill-ħakkiema tiegħu, attenzjoni li xi darba kellha twassal għall-ideal politiku ta' nazzjon ħieles.

3. *Ivan u Prascovia* (1905)

L-"aqwa xogħol artistiku li pproduċa"[8] Manwel Dimech jiddistingwi ruħu mill-bqija, kemm minħabba l-ambjentazzjoni lil hinn mill-konfini ta' Malta, kif ukoll minħabba li "jitqies bħala l-ewwel rumanz [Malti] li ħaddan fih messaġġ [politiku] bħal dan b'mod daqshekk dirett."[9] Ambjentat fil-belt ta' Nijni Novrogod, fir-Russja, il-plott idur madwar il-koppja żagħżugħa msemmija fit-titlu; fl-isfond iseħħ irvell kontra r-reġim tal-Kżar li jwassal liż-żewġ żgħażagħ jeżiljaw lilhom infushom u jiżżewġu f'Pariġi. L-intenzjoni didattika ta' Dimech tinħass sa min-nota awtorjali fil-bidu li tissuġġerixxi li bil-qari tar-rumanz il-qarrej "għandu jistenna li jsib bosta ħwejjeġ ta' tagħlim."[10] L-idea li dan ir-rumanz inkomplet (peress li kellu joħroġ f'6 partijiet imma ġew stampati 4 biss) jista' jitqies, fi kliem Dimech innifsu, bħala "xi ħaġa li jistħoqqilha tibqa' bħala monument tal-ġmiel u tas-sbuħija tal-ilsien Malti"[11] huwa x'aktarx dovut għall-fatt li nkiteb minn awtur ta' piż storikopolitiku kbir u wieħed mir-riformaturi ewlenin ta' Malta li emmnu fil-forza soċjali tal-letteratura; awtur Malti li minħabba raġunijiet politiċi (kif jixhed dan ir-rumanz innifsu li t-tieni edizzjoni tiegħu, dik tal-1972, dehret sebgħa u sittin sena wara l-ewwel edizzjoni), kemm-il darba ġie mwarrab mit-tagħlim tal-istorja politika u letterarja ta' pajjiżna.

4. *Is-Saħħar Falzun* (1908 – 1912)

Agostino Levanzin huwa "figura tassew imlewna, eklettika u kurjuża li aktarx m'għandniex bħalha fil-letteratura tagħna."[12] Huwa baqa' magħruf l-aktar għas-sawma ta' 31 ġurnata li għamel għal skopijiet ta' riċerka xjentifika fl-Amerika fl-1912,[13] eżattament kif intemmet il-publikazzjoni ta' *Is-Saħħar Falzun*. Madankollu, il-figura ta' Levanzin bħala awtur ġiet, b'xorti ħażina, imwarrba mil-lenti tal-kritika letterarja u għalhekk mill-attenzjoni tal-qarrejja. *Is-Saħħar Falzun* wieħed mill-itwal rumanzi Maltin u li ħareġ f'faxxikli tul medda ta' ħames snin, jista' jitqies bħala wieħed mir-rumanzi storiċi ewlenin mhux biss minħabba tulu iżda wkoll minħabba l-kontribut letterarju bikri fejn jidħlu stil elevat u teknika mirquma ta' narrazzjoni, attributi li donnhom jikxfu x-xewqa tiegħu li jagħti prova ta' kif il-Malti jista' jintuża bħala lingwa letterarja. Fuq kollox, bħal Dimech, Levanzin emmen li anke permezz ta' rumanz seta' jasal it-tagħlim lill-poplu li ma kienx edukat, fuq livell kemm storiku kif ukoll morali.

5. *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka* (1930)

Dan ir-rumanz, influwenzat tematikament minn Dimech, hu uniku stilistikament għall-kontemporanji tiegħu għax fih Ġwann Mamo juża n-narrattiva satirika biex jattakka bil-pinna ġenjali li kellu. Kif mistenni, kien hemm ħafna li ddarrsu b'din it-tip ta' letteratura u saħansitra kien hemm min neħħa l-kopja tar-rumanz mill-biblijoteka nazzjonali.[14] Ħafna intellettwali lanqas irrikonoxxew il-valur letterarju tiegħu – ngħidu aħna, il-Professur Aquilina, il-kritiku letterarju ewlieni ta' żmienu, ma inkludiehx f'ebda volum tal-*Antoloġija ta' Proża Maltija*. Fortunatament, illum il-ġurnata, kemm l-akkademja[15] kif ukoll il-pubbliku bdew jagħrfu li dan ir-rumanz huwa kontribut imprezzabbli għal-letteratura lokali. L-injoranza tal-Maltin, il-motiv ewlieni tar-rakkont ta' Mamo, toffri element ta' spettaklu farsesk li jqanqal lill-qarrejja biex jidħku. Madankollu miċ-ċajta li jippreżenta Mamo, il-qarrejja jistgħu, jekk iridu, jgħaddu għar-riflessjoni dwar paradoss fundamentali – riflessjoni dwar kemm il-Maltin kienu għadhom lura fl-istess żmien li pajjiżi oħra qabdu t-triq mgħaġġla tal-progress. Din l-antiteżi tinħass sa mit-titlu nnifsu bl-ewwel parti tirrappreżenta l-klassi l-baxxa li drat tgħix fil-ħajja patetika u anakronika tar-raħal Malti, u bit-tieni parti tissimbolizza d-dinja l-ġdida li qed tiżviluppa lil hinn. Għaldaqstant, il-qari ta' dan ir-rumanz jista' jħalli effett oppost għal dak tad-daħk għaliex indirettament iqanqal sens ta' stmerrija, rabja u fuq kollox xewqa għal riforma soċjali. Iżda l-qarrejja mhuma b'ebda mod obbligati jaslu għal din il-konklużjoni – bil-qari ta' dan ir-rumanz umoristiku jistgħu jagħżlu li jaljenaw irwieħhom biss, b'analoġija mal-karattri-tip li qed jaqraw dwarhom.

6. *Żmien l-Ispanjoli* (1937)

Ir-rumanzi li kiteb Ġużè Galea jiddistingwi lilhom infushom minn rumanzi oħra għaliex joffru narrattiva tat-tip popolari li ma tħaddanx il-kontenut politiku b'mod espliċitu bħal dak li l-qarrejja jsibu f'*Ivan u Praskovia* u f'*Taħt Tliet Saltniet*. Għaldaqstant, Galea huwa dak li kiteb ir-rumanz storiku fis-sens dejjaq tal-kelma – rumanz li jibqa' marbut direttament mal-ġrajja li qed jirrakkonta mingħajr ma jinħass il-bżonn urġenti li jibdilha f'impenn għal riforma soċjali. Bi Żmien l-Ispanjoli, l-ewwel rumanz li kiteb, Galea rebaħ it-tieni premju, wara *Taħt Tliet Saltniet*, fil-konkors għar-rumanzi bil-Malti mniedi mill-Gvern fl-1935. L-istorja ewlenija ta' mħabba "kortiġjana"[16] bejn Ena Monroi, tfajla

nobbli u Ġorġ Farruġ, żagħżugħ minn Ħal Qormi, tista' titqies bħala t-tlaħħim rappreżentattiv tar-relazzjoni ambivalenti bejn il-ħakkiem barrani u l-poplu Malti dejjem maħkum. Galea huwa magħruf ukoll għall-kitba ta' żewġ rumanzi storiċi oħra, *San Ġwann* (1938) u *Raġel bil-Għaqal* (1943). Delia jfaħħar lil Galea u jistqarr li "bħala rumanzier hu wieħed mill-aqwa li għandna fil-Letteratura Maltija" għax "jaf jagħti lewn u ħajja u ġmiel f'dak li jikteb" u jistqarr li Żmien l-Ispanjoli "hu l-aqwa rumanz li kiteb."[17]

7. *Taħt Tliet Saltniet* (1938)

F'korrispondenza mal-Professur Ġużè Aquilina nnifsu Chetcuti stqarr, "Jiena nqisu l-aħjar rumanz Malti li għandna, aħjar wisq minn *Nazju Ellul*."[18] Friggieri, f'kuntrast ma' dak li qal dwar *Ineż Farruġ*, jiddefinixxi dan ir-rumanz storiku-soċjali bħala "rumanz storiku rebbieħ" għaliex jigglorifika eroj singulari (lil Mikiel Anton Vassalli).[19] Fis-sena li ġie ppubblikat, Caruana ddeskriva x-xogħol ta'Aquilina bħala rumanz ta' "stil għoli u fih, biex ingħidu hekk, grad ta' letteratura li għad ma laħaqha ebda rumanz ieħor bil-Malti."[20] Dan l-uniku rumanz ta' Aquilina jista' jitqies bħala l-ewwel rumanz ta' teżi peress li jistħarreġ b'mod espliċitu l-argument nazzjonalistiku fil-kuntest Malti u jiżvolġih fil-forma narrattiva. Il-ftuħ tal-ġrajja, ambjentat fl-1789, is-sena tar-Rivoluzzjoni Franċiża, ma jistax ma jissuġġerix u ma jipprovokax mal-ewwel il-ħsieb tal-qarrejja Maltin li qraw dan ir-rumanz fiż-żmien li pajjiżhom, f'nofs is-seklu 20, kien għadu maħkum mill-barrani. Interessanti l-fatt li wara li rebaħ il-konkors għar-rumanzi bil-Malti mniedi mill-Gvern, dan ir-rumanz sab ħafna intoppi sabiex jiġi ppubblikat minkejja li Żmien l-Ispanjoli, ir-rebbieħ fit-tieni post, ġie mitbugħ fi żmien qasir. X'aktarx li dawn l-intoppi nħolqu mill-awtoritajiet li ma tantx għoġbuhom "it-tendenzi soċjalisti"[21] tar-rumanz ta' Aquilina u li għalhekk ma setax jiġi ssuġġerit bħala ktieb għas-sillabu tal-iskejjel. Ir-rumanz ġie ppubblikat tliet snin wara li tlesta mill-awtur.

8. *Leli ta' Ħaż-Żgħir* (1938)

Fl-1938, apparti li ġie ppubblikat *Taħt Tliet Saltniet*, ġie mxandar ukoll ir-rumanz ta' Ġużè Ellul Mercer. Fir-reċensjoni tiegħu tal-1938, Caruana jqabbilhom flimkien, "għalkemm it-tnejn miktubin tajjeb, it-tnejn sbieħ,

jolqtuk u jħajruk taqrahom u tħajjar lil min jaqrahom, bejniethom hemm bħal għammieq li jifridhom għal kollox minn xulxin."[22] Caruana jissokta jitkellem fuq id-differenza abbażi tal-istil tal-kitba; madankollu, fid-dawl tal-istorja tal-letteratura Maltija, *Leli ta' Ħaż-Żgħir* jitqies differenti minħabba li introduċa element ġdid u importanti fix-xena tan-narrattiva lokali – skont Friggieri, "Ma' Leli twieled fil-letteratura Maltija l-antieroj modern."[23] Għaldaqstant ir-rumanz ta' Ellul Mercer jingħata prominenza (saħansitra huwa r-rumanz studjat mill-istudenti tal-Malti fil-livell avvanzat) għaliex, minkejja r-residwi Romantiċi li jħaddan, jitqies bħala l-pijunier tar-rumanzi Moderni u jimmarka, b'mod partikolari l-prototip tar-rumanz psikoloġiku bil-Malti. Bis-saħħa ta' dan ir-rumanz, l-attenzjoni tal-awtur u tal-qarrejja ma baqgħetx fuq l-istorja barranija (deskrizzjonijiet fiżiċi, azzjonijiet) iżda bil-mod il-mod bdiet tiġi trasferita fuq l-istorja ġewwiena (il-qagħda spiritwali, psikika) tal-karatti fir-rumanz.

9. *Is-Salib tal-Fidda* (1939)

Fid-*Dizzjunarju tat-Termini Letterarji*, ir-rumanz ta' Wistin Born jiġi definit bħala wieħed mill-"aħjar rumanzi sentimentali Maltin"[24] flimkien mar-rumanzi ta' Ġużè Bonniċi li influwenza bil-kbir lil Born, kif jistqarr l-awtur stess fid-daħla għal *Is-Salib tal-Fidda*. Il-ġrajja ta' mħabba, li b'analoġija remota tista' tfakkar f'dik fi Żmien l-Ispanjoli, iddur madwar żewġ karattri twajba – Xandru, sajjied fqir u orfni, u Rożina tifla sinjura mill-Belt, bint tabib. Ir-rumanz baqa' jsaħħar lill-qarrejja li jinħakmu mill-empatija mqanqla mill-ġrajja ta' qsim il-qalb li twassal għall-klajmaks traġiku; ħafna kienu dawk li qraw ir-rumanz fl-iskola sekondarja jew semgħuh jinqara minn Charles Arrigo fuq ir-Rediffusion. Ir-rumanz joffri narrattiva mexxejja b'xejriet realisti, bla ebda pretensjoni ta' riforma soċjali jew politika. Born innifsu jenfasizza l-kontenut realista tar-rumanz meta jistqarr li "kull bniedem u kull bniedma li wrejt fih, jien kollha rajthom, smajthom u, lil xi wħud kellimthom ukoll."[25] Born, bil-pinna mirquma tiegħu, donnu jaħtaf lill-qarrejja u jeħodhom lura fil-vjaġġ sentimentali ta' karattri fittizji, rappreżentanti tal-klassijiet soċjali eżistenti f'Malta tal-bidu tas-seklu l-ieħor; skont Briffa, "Born iħaddem l-kompetenza letterarja tiegħu sabiex jeżamina l-kwalità ta' soċjetà li qed tipproduċi lill-individwu."[26]

10. *L-Ibleh* (1948)

Ħafna huma konxji mill-esperjenzi kiefra ta' swat, ħabs u eżilju li sofra Dimech imma forsi huma ftit li jafu x'ġarrab Ġużè Orlando. Fl1933- sarlu rejd tal-pulizija f'daru u tressaq il-Qorti mixli li kellu letteratura sedizzjuża. Orlando ġie kkundannat il-ħabs u mmultat. X'aktarx li esperjenzi ħarxa bħal dawn wasslu lil Orlando biex f'kitbietu, b'mod partikolari f'*L-Ibleh*, jippreżenta "konklużjoni xettika, mneżżgħa minn kull ħjiel ta' illużjoni dwar ir-realtà Maltija."[27] F'dan ir-rumanz psikoloġiku huwa jinqata' min-narrattiva li sa dak iż-żmien tqieset konvenzjonali u bħal Mamo u Ellul Mercer kiteb dwar ir-realtà qarsa ta' soċjetà aljenata. Madankollu, Orlando jitbiegħed ukoll mir-Realiżmu għax ittrasforma l-osservazzjonijiet realisti f'esperjenza psikoloġika ta' individwu b'kuxjenza li tassimila dak kollu li qiegħed jiġri madwarha, individwu bla isem li l-qagħda psikika tiegħu tibqa' l-istess matul ir-rakkont kollu. Minn dawn l-għaxar xogħlijiet magħżula, dan ir-rumanz huwa l-uniku wieħed irrakkuntat fl-ewwel persuna b'tali mod li "d-dinja ta' barra tispiċċa biex issir kuxjenza, il-kawża tal-'bluha' nnifisha tar-rakkontatur, il-protagonista u fl-istess ħin il-vittma."[28] Il-protagonist antieroj, li 'tbellah' meta fil-bidu tar-rumanz waqgħet bomba tal-gwerra maġenbu, jimxi minn post għal ieħor f'Malta u jixtarr il-qagħda miżera u inġusta li fiha kienu l-Maltin; fost il-kwadri li jiddeskrivi hemm ix-xena tal-Mandraġġ, silta li ħafna qarrejja baqgħu jiftakru peress li kienet studjata għall-eżami tal-Malti fi tmiem is-sekondarja. Il-mottiv ċentrali tal-individwu li xeba' bl-apatija tal-Maltin li lanqas jafu x'laqathom jagħmel lil dan ir-rumanz mudell influwenti għall-kittieba li ġew warajh u li elaboraw bis-sħiħ din it-tematika.

Nota: verżjoni ftit differenti ta' dan l-artiklu dehret fl-ENCORE, No. 5 Ġunju-Awwissu 2016, pp. 62-64

Noti

1 http://www.telegraph.co.uk/books/what-to-read/the-book-most-people-have-lied-about-reading--and-its-not-war-an

2 Adorno, Theodor (1992), "On Tradition" f'*Telos* tax-Xitwa 1992-1993, Nru. 94, 77.

3 Bloom, Harold (1994) *The Western Canon*, New York: Riverhead Books, 17.

4 Friggieri, Oliver (1995) "Ġużè Muscat Azzopardi – L-Epika Msarrfa f'Rumanz" f'*L-Istudji Kritiċi Miġbura*, Malta: Malta University Sevices Ltd., 38.

5 Friggieri, Oliver (1995) "Ġużè Aquilina – Spunti għal Stħarriġ Tematiku ta' *Taħt Tliet Saltniet*" f'*L-Istudji Kritiċi Miġbura*, Malta: Malta University Sevices Ltd., 241.

6 Friggieri, Oliver (1995) "Ġużè Muscat Azzopardi – L-Epika Msarrfa f'Rumanz" f'*L-Istudji Kritiċi Miġbura*, Malta: Malta University Sevices Ltd., 38.

7 Ibid., 37.

8 Montebello, Mark (2011) *Manwel Dimech – Ivan u Praskovja u kitbiet oħra*, Malta: SKS, 30.

9 Ibid, 32.

10 Azzopardi, Ġeraldu (1972) "Kelmtejn Qabel" f'Dimech, Manwel, *Ivan u Prascovia*, Malta: Union Press, i.

11 Dimech, Manwel (1900) *Il-Bandiera tal-Maltin*, il-gazzetta tat-3 ta' Marzu 1900, 4b.

12 Friggieri, Oliver (1995) "Agostino Levanzin – Rumanzier u Ġurnalist" f'*L-Istudji Kritiċi Miġbura*, Malta: Malta University Sevices Ltd., 87.

13 Bugeja, Lino (2012) "Agostino Levanzin, man for all reasons" f' *The Sunday Times* tal-15 ta' Lulju, 2012.

14 Neputi (NDP) "B'Apoloġija lin-Nanna Venut" fil-gazzetta Żminijietna ta' Novembru/Diċembru 1980, 7.

15 Friggieri kien fost l-ewwel kritiċi li apprezza l-validità letterarja tar-rumanz u tar-rumanzier innifsu. Ngħidu aħna, huwa kien dak li rriċerka mqar id-data tat-twelid u tal-mewt ta' Mamo peress li ma kinux dokumentati. Friggieri kiteb hekk dwar kif l-awtur espona l-ħsieb tiegħu fir-rumanz, "Mamo jippreżenta ruħu bħala l-ħassieb imdawwal li qiegħed jara l-kriżi daqskemm it-triq imbiegħda tas-soluzzjoni" (1984) Ġwann Mamo – Il-Kittieb tar-Riforma Soċjali, Malta: Mid-Med Bank Limited.

16 Fenech jiddeskrivi din ir-relazzjoni b'dan l-aġġettiv u jispjega kif din it-tema "kienet il-qofol fil-għana tat-trovaturi." Fenech, Dwardu (1973) "Żmien l-Ispanjoli" f'*Il-Malti* ta' Marzu tal-1973, Nru. 49, 24.

17 L-Editur (1981) "Tifkiriet u Fehmiet ta' Ġino Muscat Azzopardi u Patri Ġużè Delia" f'*Il-Malti – Numru Speċjali: Ġużè Galea (1901-1978)* , Nru. 57, 17.

18 Chetcuti, Ġużè, f'Cassar Pullicino, Ġużè (1974) *Aquilina u l-Malti*, Malta: Klabb Kotba Maltin (n.39/40), 106.

19 Friggieri, Oliver (1995) "Ġużè Aqulina – Spunti għal Stħarriġ Tematiku ta' Taħt Tliet Saltniet" f'*L-Istudji Kritiċi Miġbura*, Malta: Malta University Sevices Ltd., 242. Hawn Friggieri jiddefinixxi l-aspett risorġimentali bħala l-intenzjoni tal-kittieb li "jbiddel il-kelma Maltija f'għodda biex Malta tikseb identità politika u biex trawwem kuxjenza kulturali Maltija."

20 Caruana, Franġisku Saveru (1938)"Mill-Album tagħna – Żewġ Romanzi u Grammatka" f'*Il-Malti* ta' Diċembru 1938, 114.

21 Cassar Pullicino, Ġużè (1974) *Aquilina u l-Malti*, Malta: Klabb Kotba Maltin (n.39/40), 107.

22 Caruana, Franġisku Saveru (1938)"Mill-Album tagħna – Żewġ Romanzi u Grammatka" f'*Il-Malti* ta' Diċembru tal-1938, Nru. 14, 114.

23 Friggieri, Oliver (1995) "Leli ta' Ħaż-Żgħir – mir-Realtà għall-Kuxjenza" f'*L-Istudji Kritiċi Miġbura*, Malta: Malta University Sevices Ltd.,172.

24 Friggieri, Oliver (2000) *Dizzjunarju ta' Termini Letterarji*, Malta: PEG, 687.

25 Born, Wistin (1946) "Kelmtejn Qabel" f' *Is-Salib tal-Fidda*, Malta: A. C. Aquilina & Co., 1.

26 Briffa, Charles (2003) *Ir-Rumanz Malti Sa Nofs is-Seklu Għoxrin*, Malta: PIN, 242.

27 Friggieri, Oliver (1985) "L-Ibleh – Il-Kuxjenza Mnikkta f'Soċjetà Aljenata" f' Orlando, Ġużè (1985) *L-Ibleh*, Malta: Penprint, I.

28 Ibid, III.